

УДК 159.922.763:159.923.2

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ ОСІБ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В ПРОЦЕСІ ЇХ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

Щербина-Прилука В. М.,

науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

Статтю присвячено аналізу проблеми розвитку рефлексії осіб з девіантною поведінкою в процесі їх ресоціалізації. Розглядаються особливості рефлексії девіантних підлітків, рівень розвитку рефлексивності в залежності від соціально-психологічних характеристик особистості підлітків девіантною поведінкою. З'ясовано, що девіантним підліткам притаманний не лише низький рівень розвитку рефлексивності, але також – високий і середній. Однак, особливості рефлексії підлітків з девіантною поведінкою не вичерпуються лише характеристиками рівнів її розвитку, оскільки сам її механізм функціонує інакше ніж у нормативних підлітків, що вкрай важливо враховувати в процес їх ресоціалізації.

Ключові слова: рефлексія, девіантна поведінка, рефлексивність, девіантні підлітки, ресоціалізація.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві усе ще залишається важливою проблема ресоціалізації неповнолітніх засуджених, вирішення якої має першочергове значення у профілактиці рецидивів правопорушень серед неповнолітніх. Актуалізується дана проблема ще й тим, що зростає кримінальна активність серед неповнолітніх, причому цей процес є характерним для всіх розвинутих промислових країн [1; 2; 3]. Тож пошук шляхів ресоціалізації є однією з нагальних проблем сьогодення, оскільки це відновлення втрачених соціальних зв'язків і повернення до активної соціально спрямованої життєдіяльності. Тут особливого значення набуває здатність вибудувати стратегію власного життя, самостійно визначати внутрішній потенціал особистісного зростання. Відсутність рефлексивності знімає з підлітка суб'єктну відповідальність за все, що з ним відбувається. Тому актуальним є вивчення саме психологічних механізмів ресоціалізації. У якості такого механізму ми розглядаємо рефлексію, оскільки саме через рефлексію відбуваються позитивні особистісні зміни необхідні для активного перетворення своєї життєвої ситуації.

Водночас, характерними особистісними властивостями неповнолітніх засуджених є стереотипність реагування на соціальні стимули, низька стресостійкість, тривожність і напруженість в соціальних контактах, низька здатність до рефлексії та низька критичність [2]. Відмічається наявність взаємозв'язку між невключенням процесу рефлексії і невпевненістю, напруженістю, неврівноваженістю, тривожністю підлітків-правопорушників, в умовах

необхідності аналізу стандартної ситуації соціальної взаємодії, в якій достатньо точно визначені правила соціальної поведінки [1]. Характерними особистісними властивостями неповнолітніх

Аналіз останніх досліджень. Над проблемою ресоціалізації неповнолітніх у різний час працювали такі вчені: В. М. Синьов, В. І. Кривуша, Г. О. Радов, О. В. Беца, С. В. Горенко, П. В. Вівчар, В. Оржеховська, М. Ю. Максимова та інші. Наголошується, що саме вихованню в колективі належить провідна роль в системі засобів виправлення неповнолітніх засуджених (О.В. Неровня, І.П. Башкатов, Г.М. Потанін). Н.А. Дєєва реалізацію завдань ресоціалізації вбачала у формування особистісної і суспільно значущих перспектив. Акцентується увага на формуванні трудової спрямованості неповнолітніх правопорушників, отриманні загальної освіти, що прискорює процес соціальної адаптації таких підлітків (О.А. Гульбс, П.В. Вівчар, В.М. Савардунова). Зазначається про доцільність включення підлітка в спортивну діяльність, формування у нього позитивного відношення до здорового способу життя, залучення до самодіяльності (М.В. Бухарова). Значимими аспектами ресоціалізації правопорушниць жіночої статі визначаються: приведення самооцінки до адекватної, налагодження правильних міжособистісних відносин дівчат, «виховання» пізнавальних інтересів (Е.І. Дранищева); підвищення рівня соціальної адаптації неповнолітніх засуджених жіночої статі через підвищення рівня емпатії (Л.В. Петрушина). розвиток вольової саморегуляції (Н.А. Харина). Т.І. Белавіна і С.В. Горенко довели необхідність поступового впровадження в практику особистісно-орієнтованого підходу, створення у виховній колонії середовища, що забезпечує кожній дитині максимально можливий розвиток її здібностей, формування в неповнолітніх правової культури.

На нашу думку, особливого значення саме тут набуває рефлексія як загальний принцип організації та розвитку психіки людини, її самосвідомості, спосіб пізнання людиною свого внутрішнього світу і, врешті-решт, побудови стратегії власного життя. У той час саме відсутність або уникнення рефлексивності знімає з підлітка суб'єктну відповідальність за все, що з ним відбувається.

Метою нашої роботи стало теоретичне дослідження особливостей рефлексії осіб з девіантною поведінкою в процесі їх ресоціалізації.

Виклад основного матеріалу. До розуміння рефлексії існують різні підходи, що мають різне підґрунтя. Це говорить про багатоаспектність проблеми. З одного боку, рефлексія аналізується як системоутворюючий фактор організації мислення, діяльності, комунікації та інтеракції. З іншого, розглядається як саморегуляційний механізм становлення особистості суб'єктом власної життєдіяльності.

Рефлексія ідентифікується з процесами осмислення і переосмислення. Переосмислення людиною інтелектуальних змістів (образів предметної ситуації) та особистісних змістів (образів особистості, з якими людина ототожнює себе) є механізмом їх зміни і продовження психічних новоутворень людини. Серед різноманітних напрямів у дослідженні рефлексії перспективним є вивчення її особистісного аспекту, який став предметом зацікавленого пошуку з боку дослідників гуманістичного, когнітивного, суб'єктного підходів. Особистісна рефлексія є механізмом самосвідомості, на основі якого відбувається осмислення і переосмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими вона ототожнює своє Я), що ведуть до їх поступальних змін та породжують психічні новоутворення особистості. Водночас вона тісно пов'язана з самопізнанням і саморозумінням особистості. Поняття особистісної рефлексії визначається як процес усвідомлення власних дій у предметній області реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин, процес відображення людиною власних вчинків, стосунків, впливів тощо. Висвітлено сутність особистісної рефлексії, яка за допомогою своїх основних видів (ситуативного, ретроспективного, перспективного) призводить до утворення людиною нового образу Я, створення нових можливостей для саморозвитку особистості як певної цілісності. Останні, в свою чергу, виникають в процесі подолання підлітками проблемно-конфліктної ситуації і виступають як критерії організації власної діяльності.

У найбільш загальному вигляді виокремлюють чотири типи рефлексії: кооперативний, комунікативний, особистісний та інтелектуальний. Пропонується розглядати такі змістовні компоненти особової рефлексії як: рефлексія тілесного (фізичного) «Я», рефлексія почуттів і емоцій, рефлексія інтелектуальних операцій «Я» і рефлексія ціннісного (світоглядного, духовного) початку «Я».

Особливе місце посідає рефлексія у психологічному світі підлітків. Очевидна схильність до рефлексії є характерною особливістю підліткового віку, Ця тенденція має онтогенетичну зумовленість і перебуває у безпосередньому зв'язку із загальним особистісним становленням підлітка. Спостерігається своєрідне повернення дитини до самої себе, адже увесь попередній процес розвитку відбувався у соціалізуючому руслі. Натомість у підлітковому віці відбувається пошук власного «Я» у вже освоєному середовищі.

Серед досліджень, що розкрило сутність особистісної рефлексії дитини, зокрема підлітка, вирізняється робота Н. І. Гуткіною, яка розглядала цей феномен як механізм самосвідомості, як особливий акт самодослідження, коли індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Проявом особистісної рефлексії в її

дослідженні виступили рефлексивні очікування, а критерієм наявності – самоаналіз, який призводить до нових знань про себе. Підкреслюється, що підлітковий вік є сензитивним періодом у розвитку особистісної рефлексії. Особистісна рефлексія виступає вихідною розумовою операцією, на основі якої розгортається процес розвитку особистості дитини.

А. В. Карпов та І. М. Скітяєва [7] розглядають рефлексію як синтетичну психічну реальність, яка виступає одночасно процесом, властивістю і станом суб'єкта. У цьому підході рефлексивність розглядається як метаздатність, що належить до когнітивної складової психіки і виконує регулятивну функцію для всієї системи.

А. В. Карповим рефлексія розуміється як синтетична психічна реальність, яка є одночасно процесом, властивістю та станом, притаманним лише людині, і стан усвідомлення будь чого, і процес репрезентації психіки свого власного змісту. Включення рефлексивних функцій в діяльність ставить індивіда в позицію дослідника по відношенню до власної діяльності і не зводиться ні до однієї з них [7]. Визначаючи так само зміст теоретичного конструкту рефлексивності, А. В. Карпов передбачає необхідність врахування трьох головних видів рефлексії, що виділяються за тимчасовим принципом: ситуативної (актуальною), ретроспективної та перспективної рефлексії.

Ретроспективна рефлексія проявляється в схильності до аналізу подій, що відбулися в минулому та вже виконаної діяльності. У цьому випадку предметами рефлексії стають передумови, мотиви і причини події, зміст поведінки, а також її результативні параметри і, в особливості, помилки. Ця рефлексія виражається, зокрема, в тому, як часто і наскільки довго суб'єкт аналізує і оцінює події, що відбулися, чи схильний він взагалі аналізувати минуле і себе в ньому.

Ситуативна рефлексія забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається тут і зараз, здатність суб'єкта співвідносити свої дії з ситуацією і їх координації у відповідності з мінливими умовами і власним станом. Поведінковими проявами і характеристиками цього виду рефлексії є, зокрема, час обмірковування суб'єктом своєї поточної діяльності, те, наскільки часто він вдається до аналізу того, що відбувається, ступінь розгорнутості процесів прийняття рішення, схильність до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях.

Перспективна рефлексія співвідноситься з функцією аналізу майбутньої діяльності, поведінки, плануванням як таким, прогнозуванням вірогідних результатів тощо. Її основні поведінкові

характеристики: ретельність планування деталей своєї поведінки, частота звернення до майбутніх подій, орієнтація на майбутнє.

Крім розглянутих трьох основних видів рефлексії А. В. Карпов говорить також про рефлексії спілкування і взаємодії, що виявляється в схильність до аналізу ситуацій спілкування з оточуючими, оцінці своїх і їх вчинків, мотивів і причин поведінки, в спробі зрозуміти сенс вчинків іншої людини і побачити себе його очима [7].

Відповідно, серед критеріїв, що визначають перевагу того чи іншого виду рефлексії у індивіда, не останню роль відіграє віковий критерій. Так, на наш погляд, у підлітковому віці особливо значною стає роль рефлексії спілкування і взаємодії, що логічно впливає із закономірностей і особливостей даного вікового етапу.

У нашій роботі ми дотримуємося розуміння рефлексії з позиції регулятивного підходу, що розглядає її як рух людини до підстав власної активності, як глобальний інтегративний психологічний механізм організації і вибудовування психіки людини з метою більш ефективної регуляції взаємодії людини зі світом. Актуалізація механізму рефлексії можлива тільки при відповідному рівні розвитку здатності до рефлексії у індивіда – рефлексивності. Рефлексивність – це базова властивість особистості, завдяки якій відбувається усвідомлення і регуляція суб'єктом своєї діяльності (Г. П. Щедровицький, С. В. Михайлова). Вже у молодшому шкільному віці виникає необхідність, і одночасно складаються можливості для рефлексивного звернення на себе (Д. Б. Ельконін). Відповідно, у підлітків є всі передумови для усвідомленої і довольної регуляції своєї активності.

Проблема полягає в тому, що, опиняючись в певних ситуаціях, підлітки можуть демонструвати поведінку, що відхиляється від норми, у тому числі, і протиправну. Дослідники виділяють різні аспекти розуміння причин делінквентної поведінки в залежності від: взаємодії особистості в групі, особливостей сімейного виховання, особистісних особливостей. Досліджуючи особливості рефлексії девіантних підлітків, автори акцентують увагу на низькому рівні здатності до рефлексії у правопорушників. Разом з тим, останнім часом намітилася тенденція до більш усвідомлених і довольних правопорушень неповнолітніх. Це підкреслює різноманіття делінквентної підліткової спільноти і актуалізує дослідження проблем рефлексії.

Підлітковий шлях до індивідуальності лежить, насамперед, через спілкування з іншими. Думки інших є найважливішим підґрунтям образу «Я», тому це робить підлітків надчутливими до всієї сфері відносин, і, насамперед, у сфері відносин з однолітками. У своєму середовищі, взаємодіючи один з одним, підлітки вчать рефлексії,

спрямованої на себе і на однолітка, виявляють особисту здатність (або нездатність) до рефлексії. Підліткова рефлексія відрізняється вільної асоціативністю, і цілісність їй надає лише виключна спрямованість підлітка на самого себе – куди б він не попрямував у своїх асоціаціях, він незмінно ідентифікує себе з самим собою, повертається до самого себе.

Висока значимість підліткового віку у розвитку рефлексії зумовила наявність досить великої кількості досліджень на цю тему. Значно менше досліджень присвячено вивченню ролі та значенню розвитку рефлексії девіантних підлітків в процесі їх ресоціалізації. Дослідження рефлексії девіантних підлітків, на наш погляд, набуває особливої гостроти в сучасному суспільстві, для якого проблема девіантної поведінки залишається однією з найактуальніших. До соціально-психологічним характеристикам підлітків з девіантною поведінкою як специфічної соціальної групи можна віднести: підвищену тривожність, жорстокість, агресивність, конфліктність та ін, які приймають стійкий характер звичайно в процесі стихійно-групового спілкування, що складається в різного роду компаніях. Соціально-психологічний мікроклімат групи робить вирішальний вплив на формування поведінкової стратегії підлітка, способи асиміляції їм девіантного субкультури, на виникнення смислових бар'єрів у взаєминах з дорослими. Для того щоб подолати ці бар'єри, по можливості повернувши девіантної підлітка в соціум, дуже важливо знати особливості протікання рефлексивних процесів у даної категорії підлітків.

Так у дослідженні особливостей смислової сфери девіантних підлітків Ю. А. Васильєва [8] на рівні таких характеристик, як невміння здійснювати контроль поведінки і діяльності, низька відповідальність за скоєні вчинки (екстернальний контроль), відзначає також і низький рівень рефлексивності. На думку автора, саме через недостатній розвиток рефлексії та залежність від групи, її установок, очікувань, поведінкових тенденцій і програм у підлітків виникають труднощі визначення індивідуальної мети програми дій, адекватних поточній ситуації, вони не завжди помічають зміни ситуації, що призводить до невдач. При цьому девіантні підлітки не помічають своїх помилок, не критичні до своїх дій.

У дослідженнях особливостей рефлексивності підлітків з делінквентною, В. П. Ульянова, визначила, що твердження щодо притаманності таким підліткам саме низького рівня рефлексивності є хибним, оскільки більшості неповнолітніх правопорушників притаманний саме умисний характер правопорушень [1]. В. П. Ульянової вдалося встановити, що девіантним підліткам притаманний не лише низький рівень розвитку рефлексивності, але також –

високий і середній. Підлітки з високим і середнім рівнем розвитку рефлексивності більш схильні до умисних правопорушень, які частіше здійснюють у складі групи, за попередньою домовленістю, приймаючи при цьому на себе роль організатора. Ставлення до факту порушення норми у підлітків з девіантною поведінкою, здатних розглядати підґрунтя власних дій, у більшості випадків індивідуально. Навпаки, девіантними підлітками, що мають низький рівень рефлексивності, злочини вчиняються як поодиночки, так і в складі групи, але при цьому в групі вони виступають лише в ролі виконавців (іноді з примусу).

Таким чином, важливо враховувати усе різноманіття підліткової спільноти, оскільки в ній можуть бути підлітки і з високим, і з низьким рівнем рефлексивності. Однак, особливості рефлексії підлітків з девіантною поведінкою не вичерпуються лише характеристиками рівнів розвитку здатності до рефлексії, оскільки сам її механізм функціонує інакше ніж у нормативних підлітків, що вкрай важливо враховувати в процес їх ресоціалізації.

Список використаних джерел:

1. Ульянова В. П. Социально-психологические особенности рефлексии нормативной ситуации подростками с делинквентным поведением : дис... кандидата псих. наук : 19.00.05 / Вера Павловна Ульянова. – Москва, 2008. – 157 с.
2. Щербаков Е. А. Психолого-педагогические условия ресоциализации несовершеннолетних осуждённых : дис... кандидата псих. наук : 19.00.07 / Евгений Анатольевич Щербаков – Самара, 2009. – 242 с.
3. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : дис... кандидата псих. наук : 19.00.06 / Наталія Володимирівна Греса. – Харків, 2008. – 189 с.
4. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально-виконавчої системи / Н. Ю. Максимова. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2005. – 100 с.
5. Вівчар П. В. Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виховно-трудовах колоніях : дис... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Павло Васильович Вівчар. – Тернопіль, 1999. – 191 с.
6. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М. : «Ось-89», 2001. – 704 с.
7. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М. : ИП РАН, 2002. – 287 с.

8. Васильева Ю. А. Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения / Ю. А. Васильева // Психологический журнал. – 1997.– Т.18. – №2. – С. 58-78.

REFERENCES:

1. Ulianova, V. P. (2008). Sotsialno-psikhologicheskie osobennosti refleksii normativnoi situatsii podrostkami s delinkventnym povedeniem [Social and psychological features of reflection of a normative situation by delinquent adolescents]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

2. Shcherbakov, E. A. (2009). Psikhologo-pedahohicheskie usloviia resotsializatsii nesovershennoletnikh osuzhdjonnyh [Psychological and pedagogical conditions of convicted minor re-socialization]. *Candidate's thesis*. Samara [in Russian].

3. Hresa, N. V. (2008). Psykholohichni chynnyky usvidomlennia vyny nepovnolitnimy zlochynsiamy [Psychological factors og realization of guilt by minor criminals]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukraine].

4. Maksymova, N. Yu. (2005). *Sotsialno-psykholohichni aspekty problemy humanizatsii sudochynstva ta kryminalno-vykonavchoi systemy* [Social and psychological aspects of humanizing of justice and penal system]. Kyiv: ZAT «VIPOL» [in Ukraine].

5. Vivchar, P. V. (1999). Osoblyvosti moralnoho vykhovannia nepovnolitnykh zasudzhenykh u vykhovno-trudovykh koloniiakh [Peculiarities of moral upbringing of juvenile convicts in delinquency establishments]. Ternopil [in Ukraine].

6. Pirozhkov, V. F. (2001). *Kriminalnaia psikhohihiia* [Criminal psychology]. Moscow: «Os-89» [in Russian].

7. Karpov, A.V., & Skitiaeva, I.M. (2001). *Psikhohihiia refleksii* [Psychology reflection]. Moscow: IP RAN [in Russian].

8. Vasileva, Yu.A. (1997). Osobennosti smyslovoi sfery lichnosti pri narusheniikh sotsialnoi rehuliatsii povedeniia [Features of semantic sphere of the individual in violation of the regulation of social behavior]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological Jorunal*, Vol. 18, 2, 58-78 [in Russian].

Щербина-Прилука В. Н. Проблема развития рефлексии лиц с девиантным поведением в процессе их ресоциализации. В статье анализируется проблема развития рефлексии лиц с девиантным поведением в процессе их ресоциализации. Рассматриваются особенности рефлексии у девиантных подростков, уровень развития рефлексивности в зависимости от социально-психологических характеристик личности девиантных подростков. Определено, что девиантным подросткам свойственен не только низкий уровень рефлексивности, но также – высокий и средний. Вместе с тем особенности рефлексии у подростков с девиантным поведением не исчерпываются лишь характеристиками уровня ее развития, поскольку сам механизм рефлексии функционирует иначе чем у нормативных подростков.

Ключевые слова: рефлексия, виды рефлексии, рефлексивность, девиантное поведение, девиантные подростки, ресоциализация.

Shcherbyna-Pryluka V. M. The issue of reflection development by persons with deviant behaviour during their re-socialization. The article analyses the problem of reflection development by adolescents having deviant behaviour as a prerequisite for their successful re-socialization.

The peculiarities of deviant adolescents' reflection, levels of their reflexivity are discussed depending on the socio-psychological characteristics of deviant adolescents. Deviant adolescents are characterised by not only a low level of reflexivity, but also by average and high levels. Adolescents with the high and average reflexivity levels are more inclined to intentional offenses often carried out in a group, by prior arrangement; they take on the role of an organizer. On the contrary, offenses committed by deviant adolescents with the low reflexivity level are made both independently and in a group, but in a group such adolescents are only performers (sometimes, even, forced).

However, peculiarities of reflection of adolescents having deviant behaviour are not limited by the levels of its development; their reflection mechanism functions in a different way in comparison with that of common adolescents, which must be considered during their re-socialization.

Key words: reflection; reflection type; the level of reflexivity; deviant behavior; deviant teenager, re-socialization.